

Γ. Β. Δεσλιφίς - Κ. Κ. Κωστής, Θέματα
Νεοελληνικής Ιστορίας (18^{ος} - 20^{ος} αι)
Αθήνα (Κορυμπόμπη 1991)

Ν. Σβορώνος

ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ
ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ
ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΤΗΣ ΒΑΛΚΑΝΙΚΗΣ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ
ΣΤΟ ΔΕΚΑΤΟ ΟΓΔΩΟ ΑΙΩΝΑ

Κατά το 18ο αιώνα παρατηρείται μια μετατόπιση της εμπορικής δραστηριότητας των ευρωπαίων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το εμπόριο μετατοπίζεται από τις ανατολικές προς τις δυτικές επαρχίες. Για πρώτη φορά, η Ευρωπαϊκή Τουρκία αποκτά μεγάλη οικονομική σημασία.

Στο 17ο αιώνα οι μεγάλες σκάλες της Ανατολής ήταν σκάλες των Γάλλων π.χ., η Κωνσταντινούπολη, το Αλέπι, η Αλεξάνδρεττα, η Σμύρνη, η Σαΐντα, η Αλεξάνδρεια και το Κάιρο. Στο τέλος του 17ου αιώνα και στις αρχές του 18ου η αναρχία που βασιλεύει στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι εξεγέρσεις των ισχυρών κυβερνητών των επαρχιών, κυρίως των πιο απομακρυσμένων από το κέντρο, που γίνονταν από μέρα σε μέρα πιο ανεξάρτητοι, οι συνεχείς πόλεμοι στην Ανατολή και οι τροποποιήσεις που προκαλούσαν στα εμπορικά δρομολόγια, έκαναν το εμπόριο σχεδόν αδύνατο σ' αυτές τις επαρχίες και υποχρέωσαν τους εμπόρους να ζητήσουν άλλα κέντρα δραστηριότητας πιο ήσυχα.

Στη Συρία π.χ., οι συνεχείς εξεγέρσεις, η αυθαιρεσία των πασάδων Ζαχές και Τζεζάρ, που δεν υπάκουαν πλέον στην Πύλη, και οι ταραχές που επακολούθησαν συνετέλεσαν στην πτώση του εμπορίου. Η Σαΐντα, η Τρίπολη, η Αλεξάνδρεττα και το Αλέπι, η πρώτη εμπορική ευρωπαϊκή σκάλα, από άποψη σπουδαιότητας, στο 17ο αιώνα, πέρασαν σε δεύτερη μοίρα. Οι πόλεμοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εναντίον της Περσίας (1723-1747) και η ενδημική αναρχία της χώρας αυτής (1715-1761), σταματώντας το εμπορικό ρεύμα της Περσίας — Αλέπι, επεδείνωσαν την κατάσταση. Εξάλλου, οι εταιρείες των Ανατολικών Ινδιών, αγγλικές και γαλ-

λικές, προσέλκυαν στα εμπορικά τους πρακτορεία και μετέφεραν κατά θάλασσα τα προϊόντα των Ινδιών και της Περσίας και επεκτείνοντας τη δραστηριότητά τους στον Περσικό Κόλπο, μετέστρεφαν ανατολικότερα και νοτιότερα το αρχαίο εμπορικό ρεύμα που κατευθυνόταν στη Βαγδάτη. Τέλος, οι Ρώσοι και οι Άγγλοι τραβούσαν τα εμπορεύματα της Περσίας προς τη Ρωσία. Ό,τι απόμεινε από το εμπόριο μεταξύ Περσίας και Ευρώπης διά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, περνούσε από τη Σμύρνη, που ήταν ο πιο ασφαλής δρόμος για τα καραβάνια. Η Σμύρνη στο 18ο αιώνα γίνεται η σπουδαιότερη σκάλα της Ανατολής στην Ανατολική Μεσόγειο. Η αναρχία υπήρξε ακόμα πιο καταστρεπτική για το εμπόριο στην Αίγυπτο. Ο αγώνας των μπέηδων εναντίον των πασάδων, οι επαναστάσεις των διαφόρων φρουρών, η επανάσταση του Αλή-Μπέη, που πρώτος σκέφτηκε να κάνει την Αίγυπτο κράτος ανεξάρτητο, στηριζόμενο στη δύναμη των Μαμελούκων, όλες αυτές οι αιτίες κατέστρεψαν τη χώρα και παρέλυσαν το εμπόριο.

Για όλες αυτές τις αιτίες, η εμπορική δραστηριότητα συγκεντρωνόταν όλο και περισσότερο στη Μικρά Ασία και στην Ευρωπαϊκή Τουρκία. Οι παλιές σκάλες της Ευρωπαϊκής Τουρκίας γνώρισαν μια εντονότερη οικονομική δραστηριότητα και καινούριες σκάλες δημιουργήθηκαν: οι σκάλες του Μοριά, ύστερα απ' τους Τούρκο-βενετικούς πολέμους και κυρίως ύστερ' απ' την επανάσταση του 1770, το Ηράκλειο και τα Χανιά στην Κρήτη, τα νησιά του Αιγαίου, ανέπτυξαν ένα εμπόριο πολύ πιο σημαντικό από το 17ο αιώνα. Οι καινούριες σκάλες που ιδρύθηκαν από τους Γάλλους όπως λ.χ. τα Γιάννινα και η Άρτα (1701-1702), η Αυλώνα (1758), το Δυρράχιο (1699), το Σεράγεβο στη Βοσνία (1750), η Ραγούζα (1740), στις οποίες πρέπει να προσθέσουμε τη Θεσσαλονίκη, που η ίδρυσή της ανάγεται στο τέλος του 17ου αιώνα (1686), αλλά η μεγάλη ανάπτυξή της αρχίζει το 18ο, δείχνουν καθαρά την εμπορική δραστηριότητα της Ευρωπαϊκής Τουρκίας. Τέλος, κατά τον αιώνα αυτό το ευρωπαϊκό εμπόριο εισδύει στη Μαύρη Θάλασσα, ζηλότυπα ως τα τότε κλεισμένη από τους Τούρκους. Ύστερα από τη συνθήκη του Κουτσιακ-Καϊναρτζή (1774), οι Τούρκοι παραχώρησαν ελευθερία ναυσιπλοΐας σ' αυτή τη θάλασσα στους Ρώσους και τους Αυστριακούς, διά μέσου των οποίων εμπορεύονταν οι υπόλοιποι δυτικοευρωπαίοι ως τις αρχές του 19ου αιώνα. Εκτός από τους λόγους που εκθέσαμε παραπάνω, κι άλλες ευνοϊκές περιστάσεις συνετέλεσαν στην οικονομική ανάπτυξη της Ευρωπαϊκής Τουρκίας και στην προσέλευση του ευρωπαϊκού εμπορίου προς αυτή την περιοχή: η τελειωτική κατάκτηση των Βαλκανίων από τους Τούρκους έδωσε στη χώρα πολιτική ενότητα. Οι πόλεμοι με την Αυστρία και τη Βενετία δεν ήταν τόσο συχνοί όσο στους προηγούμενους αιώνες. Η Βενετία, ήδη σε παρακμή και έχοντας απομακρυνθεί απ' την Τουρκία κατά το πρώτο μισό του αιώνα, αντικαταστάθηκε από τη Γαλλία, στην οποία η κυριαρχία της στη Μεσόγειο επέτρεπε μια οικονομική προσπάθεια πολύ πιο αποτελεσματική. Άλλωστε, η παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο 18ο αιώνα διευκόλυνε την πολιτική και οικονομική διείσδυση της Γαλλίας στην Ανατολή και της επέτρεπε ν' αποσπά με τις διομολογήσεις όλο και περισσότερα προνόμια, που ευνοούσαν το εμπόριό της. Η Γαλλία άνοιξε έτσι το δρόμο στις άλλες ευρω-

παϊκές δυνάμεις. Σ' αυτό τον αιώνα οι Ρώσοι εμφανίζονται για πρώτη φορά μια ενεργητική πολιτική στα Βαλκάνια. Με τα «ελληνικά τους σχέδια», την προώθησή τους προς την Κωνσταντινούπολη και το Δούναβη, οι Ρώσοι εμφανίζονται για πρώτη φορά μια ενεργητική πολιτική στα Βαλκάνια. Με τα «ελληνικά τους σχέδια», την προώθησή τους προς την Κωνσταντινούπολη και το Δούναβη, οι Ρώσοι δημιούργησαν στενούς οικονομικούς δεσμούς με τις βαλκανικές χώρες και τους άνοιξαν νέα πεδία δραστηριότητας. Τέλος, η ανάπτυξη του διά ξηράς εμπορίου με την Αυστρία, έδωσε σ' αυτό το τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ιδιαίτερη σημασία.

Η Γαλλία βρίσκεται επικεφαλής αυτής της κίνησης. Η αγγλική απειλή εναντίον των γαλλικών αποικιών της Αμερικής και των Ινδιών, έπειτα το χάσιμο των αποικιών αυτών, υποχρέωσε τη Γαλλία να συγκεντρώσει την προσοχή της στην Ανατολική Μεσόγειο, που παρουσίαζε από δω και μπρος γι' αυτήν ζωτικό ενδιαφέρον. Γιατί η Ανατολή ήταν κατά κάποιο τρόπο ένα είδος αποικίας για τη Γαλλία και μάλιστα η μόνη στην οποία διατηρούσε την υπεροχή της. Πολυάριθμα υπομνήματα και εκθέσεις πρεσβευτών, προξένων και επιθεωρητών του εμπορίου απηχούν αυτό το πνεύμα. Όλοι βλέπουν την Ανατολή σαν μια καινούρια αποικία για τη Γαλλία, που θα μπορούσε ν' αντικαταστήσει τις απειλούμενες ή χαμένες αποικίες της.

Έτσι λοιπόν, η Ανατολική Μεσόγειος, που ύστερα από τις μεγάλες ανακαλύψεις είχε αρχίσει να χάνει την κυριαρχική της σπουδαιότητα για την ευρωπαϊκή ιστορία, ξανάρχεται στο κέντρο του ενδιαφέροντος των μεγάλων αντίπαλων δυνάμεων, πολύ πριν απ' τη διάνοιξη του ισθμού του Σουέζ. Τα σχέδια για τη διάνοιξη του ισθμού του Σουέζ, με σκοπό να ενώσουν την Ερυθρά Θάλασσα με τη Μεσόγειο και να κάνουν τις δύο αυτές θάλασσες δρόμο του ινδικού και του περσικού εμπορίου, είναι πολυάριθμα το 18ο αιώνα. Ο ανταγωνισμός ανάμεσα στη Γαλλία και την Αγγλία για την υπεροχή στις θάλασσες αυτές και για την κυριαρχία του δρόμου των Ινδιών, (βλέπουμε από το 1770 την αγγλική σημαία να εμφανίζεται στην Ερυθρά Θάλασσα), η ρωσική προώθηση προς τη Μαύρη Θάλασσα και το Αιγαίο, οι προσπάθειες όλων των εμπορικών δυνάμεων της Ευρώπης για να επιτύχουν ελευθερία ναυσιπλοΐας στη Μαύρη Θάλασσα, όλ' αυτά δείχνουν καθαρά το γενικό ενδιαφέρον που η Ανατολική Μεσόγειος ξαναρχίζει να παίρνει για την Ευρώπη.

Στο τέλος του 18ου αιώνα και στην αρχή του 19ου, με τη Γαλλική Επανάσταση και τους πολέμους του Ναπολέοντα, τον ηπειρωτικό αποκλεισμό και την ανατολική πολιτική της Γαλλίας, που μετέφεραν τους αγώνες των ευρωπαϊκών δυνάμεων — κυρίως τους αγώνες της Αγγλίας και της Γαλλίας — από τις αποικίες στην ίδια την Ευρώπη, η Μεσόγειος ξαναπαίρνει την παλιά της σημασία. Έτσι, η δραστηριότητα των ευρωπαϊκών συγκεντρώνεται γύρω απ' το Αιγαίο, όπου βρίσκονταν οι μεγάλες σκάλες της Ανατολής, μ' άλλα λόγια σε μια περιοχή κατοικημένη από τους Έλληνες. Οι δύο πιο μεγάλες σκάλες της Ανατολής στο 18ο αιώνα υπήρξαν η Σμύρνη, οικονομική πρωτεύουσα της Μικράς Ασίας και η Θεσσαλονίκη, οικονομική πρωτεύουσα της Ευρωπαϊκής Τουρκίας.

Παρακολούθησαμε στο κεφάλαιο V την εμπορική ανάπτυξη της Θεσσαλονίκης που, στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, έγινε μια από τις πρώτες σκάλες της Ανατολής. Στους συγκριτικούς πίνακες που έχει συντάξει ο Μπωζούρ και που αφορούν την οικονομική δραστηριότητα των οικονομικών κέντρων της Ανατολής, βλέπουμε ότι στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα η Θεσσαλονίκη ήταν για το γαλλικό εμπόριο η δεύτερη ή η τρίτη σκάλα της Ανατολής. Η εικόνα αυτή του Μπωζούρ επιβεβαιώνεται από τις στατιστικές του Εμπορικού Επιμελητηρίου της Μασσαλίας. Αν λάβουμε υπόψη μας ότι το εμπόριο των άλλων εθνών, και κυρίως το εμπόριο διά ξηράς με τη Ρωσία, την Αυστριακή Αυτοκρατορία και τη Γερμανία, ήταν στη Θεσσαλονίκη πολύ πιο ζωντανό από τις άλλες σκάλες της Ανατολής και ξεπερνούσε, κυρίως ύστερ' απ' τη Γαλλική Επανάσταση, το εμπόριο των Γάλλων, θα καταλάβουμε την οικονομική σημασία της Θεσσαλονίκης στο εμπόριο της Ανατολής.

Η σημασία αυτή αυξήθηκε περισσότερο στα πρώτα χρόνια του 19ου αιώνα, όταν, εξαιτίας του ηπειρωτικού αποκλεισμού, η Θεσσαλονίκη έγινε το μόνο διαμετακομιστικό κέντρο από το οποίο οι Άγγλοι ασκούσαν το εμπόριό τους με την Κεντρική Ευρώπη, τη Γερμανία και το Βοριά.

Με λίγα λόγια, η Θεσσαλονίκη, της οποίας το εμπόριο εκτεινόταν σ' όλα τα Βαλκάνια προς Βορράν, σ' όλη την κυρίως Ελλάδα ως την Πελοπόννησο και τα νησιά, στην Αίγυπτο, στη Συρία, στη Μ. Ασία, στη Ρωσία, στην Αυστρία, στην Ιταλία, στη Γερμανία και στη Γαλλία, μπορεί να θεωρηθεί δικαίως σαν εμπορική πρωτεύουσα όλων των Βαλκανίων. Η οικονομική της ανάπτυξη και η ολοένα αυξανόμενη συμμετοχή των Ελλήνων σ' αυτήν, δίνουν μια ιδέα της ανάπτυξης όλης της Ελλάδας σ' αυτή την εποχή. Ίδου γιατί οι παρατηρήσεις που ακολουθούν μπορούν να θεωρηθούν ότι εφαρμόζονται στους Έλληνες όλης της Ανατολής.

Είπαμε παραπάνω ότι οι διάφορες περιστάσεις κατεύθυναν το ευρωπαϊκό εμπόριο προς τις περιοχές που περικλείουν το Αιγαίο, δηλαδή σε χώρες που κατοικούσαν από χριστιανούς. Οι λαοί αυτοί συμμετείχαν απ' την αρχή σ' αυτή την κίνηση, ιδιαίτερα μάλιστα οι Έλληνες. Μόνον οι Εβραίοι και οι Αρμένιοι κυρίως, αλλά οι τελευταίοι αυτοί μόνο στη Μ. Ασία, μπόρεσαν να συναγωνιστούν κατά τρόπο υπολογίσιμο τους Έλληνες. Η γεωγραφική διαμόρφωση της Ελλάδας με τις ακτές και τα νησιά της, που σχηματίζουν απειράριθμους φυσικούς λιμένες, οι παραδόσεις του λαού αυτού, κατ' εξοχήν ναυτικού και εμπορικού, η ιδιαίτερη θέση του στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, θέση σχεδόν προνομιούχα, που του είχε επιτρέψει να διεισδύσει στη διοίκηση της Αυτοκρατορίας και συχνά να κατευθύνει με τους Φαναριώτες την εξωτερική πολιτική της Τουρκίας, έκανε τους Έλληνες να είναι οι απαραίτητοι συνεργάτες των ξένων εμπόρων. Είτε σαν δραγουμάνοι, είτε σαν «προστατευόμενοι», είτε σαν έμποροι, στην αρχή μόνο στο εσωτερικό εμπόριο, αργότερα σαν αντιπρόσωποι ξένων οίκων, οι Έλληνες μετείχαν από την αρχή στην οικονομική δραστηριότητα των Ευρωπαίων. Στα Βαλκάνια ιδιαίτερα, το ελληνικό στοιχείο ήταν σχεδόν χωρίς σοβαρό ανταγωνιστή μεταξύ των αυτοχθόνων.

Ως τα μέσα του 18ου αιώνα οι Έλληνες δεν είναι ακόμα επικίνδυνοι αντίπαλοι

των ξένων εμπόρων. Τα υπομνήματα των προξένων και των πρεσβευτών μιλούν πολύ σπάνια γι' αυτούς. Και όταν μιλούν, πρόκειται για Έλληνες πελάτες των Γάλλων ή άλλων ξένων, που αγοράζουν τα εισαγόμενα εμπορεύματα για να τα καταναείμουν στην εσωτερική αγορά. Χωρίς αμφιβολία, και πριν απ' αυτή την εποχή υπήρχε ένας μικρός αριθμός εμπορευομένων Ελλήνων, εγκατεστημένων κυρίως στη Βενετία, που εξασκούσε το εξωτερικό εμπόριο. Αλλά πρόκειται για μερικές μεμονωμένες περιπτώσεις που αφορούν το εμπόριο με την Ιταλία και που δεν υπολογίζονται ακόμα στο σύνολο του εξωτερικού εμπορίου της Ανατολής. Άλλωστε, κατά τον ένα ή κατά τον άλλο τρόπο, οι Έλληνες αυτοί εξαρτώνται από τους ξένους οίκους. Μόνον από τα μέσα του 18ου αιώνα οι Έλληνες αρχίζουν να γίνονται ανεξάρτητοι από τα ξένα σπίτια, όπου ήταν ως τα τότε υπάλληλοι. Οι παλιοί αυτοί υπάλληλοι, «εκπαιδευμένοι από τους Φράγκους», γίνονται μεγάλες εμποροι που αναλαμβάνουν σημαντικές υποθέσεις στο εξωτερικό εμπόριο. Οι πόλεμοι μεταξύ των μεγάλων ναυτικών δυνάμεων, και ιδίως μεταξύ Αγγλίας και Γαλλίας, διευκόλυναν την οικονομική ανάπτυξή τους. Η ελευθερία του εμπορίου που η Γαλλία αναγκάστηκε να παραχωρήσει στους ξένους κατά τη διάρκεια των πολέμων αυτών και κυρίως το διάταγμα του 1781, επέτρεψαν στους Έλληνες, στους Ιταλούς και στους Ραγουζαίους να συμμετάσχουν πιο ενεργητικά στο εξωτερικό εμπόριο. Η χρησιμοποίηση, από τους Άγγλους, τους Βενετούς και τους Ρώσους, των ελληνικών κουρσάρων, συνετέλεσε στην ανάπτυξη του ελληνικού εμπορικού στόλου. Η συνθήκη του Κουτσίουκ-Καϊναρτζή, που επέτρεψε στους Έλληνες να ταξιδεύουν με ρωσική σημαία, σημειώνει μια αποφασιστική στιγμή στην ανάπτυξη της ελληνικής ναυσιπλοΐας. Τέλος, το αυστριακό εμπόριο που αναπτύχθηκε ύστερα απ' τη συνθήκη του Πασσάροβιτς, και ιδιαίτερα στο τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα, ήταν ολόκληρο στα χέρια των Ελλήνων. Έτσι, βλέπουμε στα έγγραφα του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα ότι οι Έλληνες παρουσιάζονται σαν επικίνδυνοι ανταγωνιστές στο εξωτερικό εμπόριο της Ανατολής.

Η Γαλλική Επανάσταση και οι πόλεμοι που ακολούθησαν σημειώνουν έναν άλλον ουσιαστικό σταθμό σ' αυτή την εξέλιξη. Ένα μεγάλο μέρος του γαλλικού εμπορίου, που ήταν το πιο σημαντικό στην Ανατολή ως τη Γαλλική Επανάσταση, πέρασε στα χέρια των Ελλήνων. Διατρέχοντας τις προξενικές εκθέσεις της Θεσσαλονίκης, ύστερ' από το 1792, βλέπει κανείς πως μέρα με την ημέρα το εμπόριο της Θεσσαλονίκης περνάει στα χέρια των Ελλήνων, που καταλήγουν να είναι οι μόνοι μεγαλέμποροι στη χώρα και να διενεργούν ακόμα και το εμπόριο της Μασσαλίας. Η μεγάλη οικονομική ανάπτυξη των Ελλήνων στο τέλος του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα, όταν οι Έλληνες έμποροι που διενεργούσαν το εξωτερικό εμπόριο ανεξαρτοποιήθηκαν από την «προστασία» των ξένων δυνάμεων και απόσπασαν μάλιστα από την Πύλη τα ίδια προνόμια, εγγυημένα με βεράτια, όπως και οι δυτικοευρωπαίοι έμποροι, και σχημάτισαν ένα είδος εμπορικού επιμελητηρίου στην Κωνσταντινούπολη, αξίζει να μελετηθεί χωριστά. Τα έγγραφα των αρχείων της Γαλλίας, ιδιαίτερα τα υπομνήματα που αφορούν την επαναφορά του δικαίωματος των 20% πάνω στο εξωτερικό εμπόριο της Μασσαλίας, και ιδιαίτερα

τα ανέκδοτα υπομνήματα του Μπωζούρ, που αφορούν την επιθεώρησή του των γαλλικών καταστημάτων της Ανατολής ανάμεσα στα 1817 και 1818, καθώς και τα τουρκικά αρχεία που αρχίζουν έστω και σποραδικά να δημοσιεύονται μας παρέχουν πλούσιότατο υλικό. Στο τέλος του 18ου αιώνα και στις αρχές του 19ου οι Έλληνες υποκατάστησαν τους Γάλλους στη Θεσσαλονίκη. Ο μεγαλύτερος εμπορικός οίκος της Θεσσαλονίκης, καθώς και ολόκληρης της Μακεδονίας, ήταν ο οίκος Καφταντζόγλου. Κατά τη διάρκεια του ηπειρωτικού αποκλεισμού οι Έλληνες διενεργούν το μεγαλύτερο μέρος του αγγλικού εμπορίου. Το 1812, ο πρόξενος της Θεσσαλονίκης Φούρκαντ γράφει σχετικά με το ελληνικό εμπόριο της Θεσσαλονίκης τα ακόλουθα:

«Γενικά, τα ελληνικά σπίτια συμμετείχαν πολύ ενεργητικά στο εμπόριο των αποικιακών. Δεν αναφέρω παρά τα κυριότερα απ' αυτά:... Οι Έλληνες έχουν πιο πολλές υποθέσεις για λογαριασμό τους, παρά με προμήθεια. Οι Έλληνες είναι οι πιο δραστήριοι παράγοντες αυτού του εμπορίου και οι μεγαλύτεροί μας εχθροί, συνδεδεμένοι με τα αγγλικά και τα γερμανικά σπίτια, που έχουν συμφέροντα στις ευρωπαϊκές βιομηχανίες, απωθούν και εξευτελίζουν τα βιομηχανικά μας προϊόντα. Η επίδρασή τους απ' αυτή την άποψη μας είναι θανάσιμη. Πλεονέχτες και ζηλότυποι, πιο πλούσιοι από τους δικούς μας εμπόρους, τους παίρνουν απ' τα χέρια το εμπόριο των βαμβακικών της Ανατολής που περνάει απ' το δρόμο της Κοσταντίτσας...»

Πολύ χαρακτηριστική είναι ακόμα απ' αυτήν την άποψη η έκθεση του άλλοτε προξένου της Θεσσαλονίκης και επιθεωρητού του εμπορίου Μπωζούρ (1818).

«Οι Γάλλοι έμποροι — γράφει — δεν μπορούν πλέον να ισχυριστούν ότι διατηρούν έστω και ένα φαινομενικό συναγωνισμό με τα καινούρια σπίτια της χώρας της οποίας, κατά τη διάρκεια των πολιτικών μας αναστατώσεων, αφυπνίσαμε την οικονομική δραστηριότητα σε βάρος μας. Όλες τους οι προσπάθειες σήμερα τείνουν κυρίως στο να μας εμποδίσουν ν' αναλάβουμε από τις απώλειές μας. Ένα απ' τα ελληνικά σπίτια αυτής της πόλης, ο οίκος του κύριου Νάνου Καφταντζόγλου, κατευθύνεται ανοιχτά προς αυτό το σκοπό και για να τον πετύχει δε φαίνεται να φοβάται κανενός είδους θυσία. Αυτός ο οίκος μόνος του φορτώνει και στέλνει στη Μασσαλία όλα τα γαλλικά καράβια που προορίζονται γι' αυτό το λιμάνι. Ικανοποιημένοι από την οικονομία στα έξοδα προμήθειας και από τη συνεργασία μ' έναν οίκο τόσο επιχειρηματικό και με μεγάλες εξαγωγικές δυνατότητες, οι έμποροί μας και οι καπετανέοι μας εγκαταλείπουν σιγά σιγά και συνηθίζουν να ξεχνούν τους δικούς μας εμπορευόμενους που είναι εγκατεστημένοι στον τόπο (Θεσσαλονίκη), οι οποίοι με τη σειρά τους κατηγορούν το κράτος για την εγκατάλειψη και την αδυναμία, όπου μας έφεραν οι διευκολύνσεις που παραχωρήθηκαν στα λιμάνια μας στο ξένο εμπόριο και ξαναζητούν μ' όλη τους τη δύναμη τα παλιά προστατευτικά μέτρα σαν πηγή της περασμένης τους ευημερίας και σαν τελευταία ελπίδα στο σημερινό ναυάγιο».

Σ' άλλο κεφάλαιο του βιβλίου αυτού διαπιστώσαμε ότι οι Έλληνες, το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα, έχουν στα χέρια τους έξω απ' το εσωτερικό εμπόριο περισσότερο απ' το μισό του εξωτερικού εμπορίου. Ύστερ' απ' τη Γαλλική Επανάσταση, η αναλογία αυξάνει ακόμα και μπορούμε να ισχυριστούμε σχεδόν με βεβαιότητα ότι οι Έλληνες είχαν στα χέρια τους περισσότερα από τα τρία τέταρτα του εμπορίου της Ανατολής. Δηλαδή, από εννέα εκατομμύρια πιάστρα, που ισοδυναμούν με δύο εκατομμύρια τσεκίγια βενετικά περίπου, που αντιπροσωπεύουν σ' αυτή την εποχή το εμπόριο της Θεσσαλονίκης, τα έξι εκατομμύρια πιάστρα περίπου ανήκουν στους Έλληνες. Το κέρδος απ' αυτό το εμπόριο μπορεί να υπολογιστεί πάνω κάτω σε περισσότερο από δέκα εκατομμύρια πιάστρα, δηλαδή, δεκα εκατομμύρια γαλλικά φράγκα της εποχής που ισοδυναμούν με είκοσι πέντε εκατομμύρια χρυσά γαλλικά φράγκα (1913).

Οι συνέπειες αυτής της προόδου των Ελλήνων υπήρξαν αποφασιστικές για τους βαλκανικούς λαούς, ιδιαίτερα για τους Έλληνες, αλλά για όλη την ιστορία της Εγγύς Ανατολής. Οι ελληνικοί πληθυσμοί από αιώνες ήταν διασκορπισμένοι σε συνοικισμούς λιγότερο ή περισσότερο πολυάριθμους, έξω από τα σύνορα του σημερινού ελληνικού κράτους, σ' όλη τη Βαλκανική Χερσόνησο. Ενισχυμένοι από τις καινούριες εμπορικές παροικίες που δημιούργησε η επέκταση του εμπορίου στην Ουγγαρία, στη νότια Ρωσία και ιδιαίτερα στη Μολδαβία και τη Βλαχία, έδιναν στον ελληνικό έθνος την όψη ενός λαού εγκατεστημένου ανάμεσα σ' άλλους λαούς. Μια σειρά σχεδόν συνεχής από νησίδες ελληνικές περιτριγυρισμένες από αυτόχθονες πληθυσμούς ξεκινούσε από τη βόρεια Ελλάδα, τη Μακεδονία, τη Θράκη, την Ήπειρο και επεκτεινονταν ως το Δούναβη, στην Ουγγαρία και στις βαλκανικές όχθες της Μαύρης Θάλασσας. Αυτοί οι Έλληνες, εγκατεστημένοι στις πόλεις, εμπορικά κέντρα, αποτελούσαν κατά κάποιο τρόπο την αστική τάξη των Βαλκανίων. Έχοντας στα χέρια τους το εσωτερικό εμπόριο όλων αυτών των χωρών παρέσυραν στην οικονομική τους ανάπτυξη τους βαλκανικούς λαούς και συνετέλεσαν στο σχηματισμό μιας αυτόχθονης εμπορικής τάξης, που στην αρχή εξαρτιόταν απ' τους Έλληνες, αλλά που σιγά σιγά έγινε ανεξάρτητη και παρουσιάστηκε σαν φορέας μιας ολοένα και περισσότερο καθαρής εθνικής συνείδησης. Η συνείδηση αυτή, με τη σειρά της ενίσχυσε κι έκανε συνειδητές τις προσπάθειες που έκαναν αυτοί οι λαοί για ν' αποσείσουν τον οθωμανικό ζυγό, ενώ πριν, όπως συνέβη και με τους ίδιους τους Έλληνες, οι προσπάθειες αυτές προκαλούνταν απ' τις ξένες επεμβάσεις. Μ' άλλα λόγια, οι Έλληνες έπαιξαν στις βαλκανικές χώρες τον ίδιο ρόλο που οι δυτικοευρωπαίοι έμποροι, οι εγκατεστημένοι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, είχαν παίξει γι' αυτούς τους ίδιους: εκπαιδευμένοι από τους «Φράγκους», εκπαιδεύσαν με τη σειρά τους τους βαλκανικούς λαούς, επωφελούμενοι από τα πλούτη των χωρών αυτών. Κατά συνέπεια, είναι φυσικό το ότι η οικονομική ανάπτυξη της Βουλγαρίας λ.χ., άρχισε απ' τη Φιλιππούπολη, πόλη κατοικημένη αυτήν την εποχή σε μεγάλη πλειονότητα από Έλληνες, το ότι η Μοσχόπολη, το Μοναστήρι, πόλεις το ίδιο ελληνικές ή εξελληνισμένες στη μεγάλη τους πλειονότητα, το Δυρράχιο, το Σπαλάτο, το Σεράγεβο, η Ραγούζα,

πόλεις γιουγκοσλαβικές ή αλβανικές όπου κατοικούσαν πολλοί Έλληνες έμποροι. υπήρξαν τα πρώτα οικονομικά κέντρα των περιοχών αυτών.

Οι οικονομικοί δεσμοί που οι Έλληνες δημιουργούσαν με τους λαούς της Ευρώπης είχαν σαν συνέπεια γόνιμες πνευματικές ανταλλαγές. Οι καινούριες ιδέες έβρισκαν στην Ελλάδα και διά μέσου των Ελλήνων στα Βαλκάνια, που είχαν ήδη αποκτήσει μια οικονομία σχετικά αναπτυγμένη, μια καινούρια βάση κι ένα κλίμα ευνοϊκό. Δεν είναι εδώ η θέση να μελετήσουμε το κίνημα των ιδεών που έρχονταν απ' την Ευρώπη και ιδιαίτερα απ' τη Γαλλία, που περνούσε τότε την εποχή του Διαφωτισμού, ούτε την εξέλιξη, ούτε το ρόλο τους στα Βαλκάνια. Σημειώνουμε μονάχα ότι οι ιδέες αυτές, βγαλμένες απ' τον πολιτισμό της κλασικής Ελλάδας, έβρισκαν στην παράδοση του ελληνικού λαού τον καταλύτη που διευκόλυνε την αφομοίωσή τους. Έτσι οι Έλληνες, στοιχείο διαβαλκανικό, έγιναν οι ενδιάμεσοι του εξευρωπαϊσμού των βαλκανικών λαών, των οποίων η ιστορία μπαίνει από τότε μέσα στα πλαίσια της γενικής ιστορίας της Ευρώπης. Σ' αυτό βέβαια βοήθησαν κι άλλοι παράγοντες και ιδιαίτερα η επίδραση της Αυστρίας, αργότερα της Ρωσίας.

Οι Έλληνες ασκώντας το διαβαλκανικό τους εμπόριο, με πρωτεύουσα τη Θεσσαλονίκη, δημιουργούσαν την οικονομική ενότητα των Βαλκανίων. Αυτή η οικονομική ενότητα, που τη διευκόλυνε και την ενίσχυε συγχρόνως ο βυζαντινός πολιτισμός που η Ορθόδοξη εκκλησία είχε διατηρήσει και διασώσει, μέσα στον οποίο ζούσαν μέχρι τότε οι βαλκανικοί λαοί, κι ακόμα η κοινή τους μοίρα κάτω απ' τον οθωμανικό ζυγό, ανάπτυξαν παράλληλα με την εθνική συνείδηση που μπορεί να ονομαστεί βαλκανική. Η κοινή αυτή συνείδηση αναπτύσσεται χωρίς εμπόδια ως το τέλος του 18ου αιώνα. Τότε μόνο, και ιδιαίτερα στο 19ο αιώνα, εμφανίζεται μια καθαρά εθνική διαφοροποίηση ανάμεσα στους βαλκανικούς λαούς και οι εθνικές αντιθέσεις έσβησαν σιγά σιγά την κοινή συνείδηση που είχε αναπτυχθεί στους προηγούμενους αιώνες. Η εξωτερική πολιτική των μεγάλων αντιπάλων δυνάμεων (Αγγλίας, Γαλλίας, Αυστρίας, Ρωσίας, Γερμανίας), που στις προσπάθειές τους να βρουν μια λύση σύμφωνη με τα συμφέροντά τους στο ανατολικό ζήτημα έπαιζαν με τους πόθους για ελευθερία των βαλκανικών λαών, συνετέλεσε σ' ένα μεγάλο μέρος σ' αυτήν τη διαφοροποίηση.

Πρέπει τώρα να εξετάσουμε από πιο κοντά τις συνέπειες της οικονομικής δραστηριότητας των Ελλήνων, όσον αφορά την εξέλιξη και το σχηματισμό της νεοελληνικής κοινωνίας, και το ρόλο τους στην ιστορία του ελληνικού λαού, ξεκινώντας πάντα από την εικόνα που μας παρουσιάζει η Θεσσαλονίκη.

Η πρώτη συνέπεια της οικονομικής ανάπτυξης των Ελλήνων υπήρξε η δημιουργία μιας εμπορικής τάξης που γινόταν ολοένα πιο πλούσια και πιο σημαντική. Η ελευθερία της ανάπτυξης αυτής της τάξης σκόνταφτε στην τουρκική κατοχή με την οπισθοδρομική της οργάνωση και την οικονομία της τη βασισμένη στα προνόμια. Ήταν πολύ δύσκολο σ' αυτή την τάξη να επενδύσει στην ντόπια οικονομία τα κεφάλαια που είχε συγκεντρώσει, όπως γινόταν στην ελεύθερη Ευρώπη. Οι απόπειρες που έγιναν σ' αυτή την κατεύθυνση απέτυχαν. Μια από τις αιτίες

της παρακμής της πιο σημαντικής ελληνικής βιοτεχνίας, των Αμπελακίων, υπήρξε η «ζηλοτυπία» του Αλή-πασά των Ιωαννίνων.

Η Μοσχόπολη, άλλο μεγάλο οικονομικό κέντρο, καταστράφηκε από τους Αλβανούς. «Ο δεσποτισμός — γράφει ο Μπωζούρ — κάνει τις περιουσίες πρόσκαιρες, γιατί καταλήγει πάντοτε με το να τις κατακτά. Βάζει όρια στην οικονομική δραστηριότητα γιατί κανείς δεν φροντίζει να κερδίσει ό,τι μπορεί να χάσει. Εμποδίζει την κυκλοφορία του χρήματος, που αποθησαυρίζεται σε χέρια που ενδιαφέρονται να το κρύψουν». Σ' άλλο κεφάλαιο αυτού του βιβλίου μιλήσαμε για τις πολυάριθμες δυσκολίες που συναντούσε η ανάπτυξη της οικονομικής δραστηριότητας της χώρας. Εξάλλου, η μικρή νεοσχημάτιστη βιοτεχνία των Ελλήνων, που προσπαθούσε να ζήσει ανάμεσα σε τέτοιες δυσκολίες, δεν μπορούσε να συναγωνιστεί τη μεγάλη ευρωπαϊκή βιομηχανία που αναπτυσσόταν μέρα με την ημέρα με ρυθμό επιταχυνόμενο. Έτσι, π.χ., η βιοτεχνία υφασμάτων των Εβραίων στη Θεσσαλονίκη παρήκμασε. Η εξαγωγή των προϊόντων άλλων ελληνικών βιοτεχνιών, που ήταν πολύ χονδροειδή για τις τελειοποιημένες βιομηχανίες της Δύσης, ελαττώθηκε πολύ ή έπαψε εντελώς. «Τα μετάξια της Ζαγοράς», γράφει πάντα ο Μπωζούρ, «είναι πολύ ακατέργαστα για τις βιομηχανίες μας. Τα μετάξια που λέγονται ρουσανλίκ και που έρχονται από την εμποροπανήγυρη της Ουζούντοβα, θα ήταν πολύ κατάλληλα για μάξες, αλλά η εξαγωγή επιβαρύνεται με πολλούς φόρους και έξοδα». Το σαπούνι της Κρήτης εξαγόταν στη Μασσαλία για να χρησιμοποιηθεί σαν πρώτη ύλη στις τελειοποιημένες της σαπυνοποιείες. Ακόμα και η βιοτεχνία των βαμβακερών νημάτων και ιδίως των περίφημων σ' όλη την Ευρώπη κόκκινων βαμβακερών νημάτων που αποτελούσαν την πιο σημαντική βιοτεχνία της Ανατολής, της οποίας το μυστικό κρατήθηκε ζηλότυπα ως το 18ο αιώνα, αντικαταστάθηκε στο τέλος του αιώνα και στις αρχές του 19ου από την αγγλική βιομηχανία. Η Θεσσαλονίκη, που εξήγαγε άλλοτε τέτοια νήματα, τα εισάγει τώρα από την Αγγλία.

Έτσι λοιπόν, η επένδυση των συγκεντρωμένων κεφαλαίων σε άλλες δραστηριότητες έξω από τις εμπορικές, δεν ήταν δυνατή. Ακόμα και ο αριθμός των μεγάλων εμπόρων ήταν περιορισμένος μέσα στην Ελλάδα. Οι κίνδυνοι που διέτρεχαν από τη «ζηλότυπη πλεονεξία» των τούρκων πασάδων υποχρέωναν τους μεγαλεμπόρους να εγκαταλείψουν την Ελλάδα και να εγκαθίστανται στα μεγάλα οικονομικά κέντρα της Ευρώπης. Αλλά και στην ίδια την Ευρώπη καταλαβαίνει κανείς ότι οι δυνατότητες της ανάπτυξής τους ήταν επίσης περιορισμένες. Η βιομηχανία των χωρών όπου ήταν εγκατεστημένοι προστατευόταν από τις κυβερνήσεις τους. Και άλλα ακόμα εμπόδια ανέστειλλαν την ελεύθερη ανάπτυξη των Ελλήνων στην Ευρώπη. Μιλήσαμε αλλού για τα μέτρα που πήρε στην Αυστρία η Μαρία Θηρεσία για να περιορίσει τη δραστηριότητα των Ελλήνων της Βιέννης. Ο Ιωσήφ ο Β', για ν' αντιμετωπίσει την εισβολή των τουρκικών εμπορευμάτων στη χώρα του, ιδίως των καπνών της Μακεδονίας, εισβολή που συντελούσε στην εξαγωγή χρήματος από τη χώρα, προσπάθησε να εισαγάγει την καλλιέργεια του καπνού στην Ουγγαρία. Το δικαίωμα του 20% που επιβάρυνε την ναυσιπλοία ως τη Γαλλική

Επανάσταση έπληττε κυρίως τους Έλληνες. Τα αρχεία του υπουργείου των Εξωτερικών της Γαλλίας διασώζουν σειρά ολόκληρη υπομνημάτων που μιλούν για την επιβολή του δικαιώματος αυτού στη Μασσαλία και για τους ξένους εμπόρους, ιδιαίτερα για τους Έλληνες. Ο Μουρατζά Ντ' Οχσόν γράφει στο γνωστό του έργο *Γενικός πίνακας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας* τα ακόλουθα: «Όσο για τους μη μωαμεθανούς υπηκόους, υπάρχουν πολλοί, ιδίως μεταξύ των Ελλήνων, που ιδρύουν καταστήματα στη Βενετία, στο Λιβόρνο, στην Πετρούπολη, στο Άμστερνταμ και αλλού. Διατηρούν εδώ σχέσεις συμφερόντων με τους ανταποκριτές τους στις κυριότερες πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ακολουθώντας στις επιχειρήσεις τους το σύστημα και τις μέθοδες των ευρωπαϊών εμπόρων. Αν η τουρκική κυβέρνηση υποστήριζε και ενθάρρυνε αυτά τα καταστήματα, θα μπορούσαν να γίνουν πολύ αξιόλογα και να συντελέσουν αποτελεσματικά στην αύξηση των δημοσίων εσόδων, δίνοντας μεγαλύτερη αξία στην ντόπια παραγωγή με την ανάπτυξη της βιοτεχνίας και με μια μεγάλη επέκταση του εμπορίου, αλλά μετά βίας γίνονται ανεκτά».

Δεν έμενε λοιπόν άλλη διέξοδος στους Έλληνες παρά το εμπόριο του χρήματος. Γι' αυτό βλέπουμε ότι το μεγαλύτερο μέρος των πλούσιων Ελλήνων του εξωτερικού γίνονται τραπεζίτες στη Βιέννη ή στο Τριέστι, όπου επηρεάζουν σημαντικά την αγορά των χωρών αυτών. Άλλωστε, το μεγάλο κέρδος, εύκολο και άμεσο, που αποκόμιζαν από τους δανεισμούς, επειδή ο τόκος ήταν πολύ υψηλός στην Ανατολή και το εμπορικό ισοζύγιο ευνοϊκό για την Τουρκία, ήταν ένας παραπάνω λόγος για να σπρώξει τους Έλληνες προς τις τραπεζιτικές υποθέσεις.

Η κατάσταση στην οποία βρίσκονται οι Έλληνες κεφαλαιούχοι, μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και έξω απ' αυτήν, διαμόρφωσε βαθμιαία το ιδιαίτερό τους πνεύμα. Η αντίθεσή τους στο οικονομικό σύστημα των Τούρκων ενίσχυε την εθνική τους αντίθεση. Η θρησκευτική αντίθεση ή απλώς και μόνο η φυλετική αντίθεση, που πάντοτε υπήρχε, έπαιρνε τώρα μορφή και αποκτούσε συγκεκριμένο στόχο: την απελευθέρωση της Ελλάδας. Ως αυτή την εποχή, τα επαναστατικά κινήματα των Ελλήνων είχαν προκληθεί από την ξένη επέμβαση. Η Ελληνική Επανάσταση υπήρξε το πρώτο κίνημα, που το συνέλαβαν και το οργάνωσαν οι ίδιοι οι Έλληνες και παρά την αντίθεση των κυβερνήσεων της Ευρώπης που την κατήυθνε τότε η Ιερή Συμμαχία. Εξάλλου, η μειονεκτική θέση στην οποία βρίσκονταν οι Έλληνες που ήσαν εγκατεστημένοι στην Ευρώπη, τους έκανε φανερή την ανάγκη να έχουν ένα κράτος ελεύθερο, όπου θα μπορούσαν όπως και οι όμοιοί τους στην Ευρώπη, ν' αναπτύξουν τις δυνατότητές τους. Είναι λοιπόν φυσικό ότι οι φιλελεύθερες ιδέες, και ιδιαίτερα η ιδέα της εθνικής ανεξαρτησίας που κατείχε την Ευρώπη ολόκληρη απ' τα τέλη του 18ου αιώνα και κυρίως ύστερ' από τη Γαλλική επανάσταση, είχαν βαθύτατη απήχηση στους Έλληνες εμπόρους. Για όλους αυτούς τους λόγους, αυτή η αστική τάξη γινόταν ο φορέας της εθνικής ιδέας και οργάνωσε με τη Φιλική Εταιρεία, που είχε όπως ξέρουμε σαν υπόδειγμα της μυστικής και επαναστατικής της οργάνωσης τις μασονικές στοές και τους Καρμπονάρους, τον αγώνα για την ανεξαρτησία της Ελλάδας.

Αν η τότε σχηματιζόμενη ελληνική αστική τάξη, δεμένη στην τροχιά της ευρωπαϊκής αστικής τάξης, εγκλωπώνονταν αναγκαστικά τις ιδέες της εθνικής ανεξαρτησίας και της πολιτικής ελευθερίας, οι ιδιαίτερες συνθήκες της ιστορίας του ελληνικού λαού και οι περιστάσεις που συνόδευαν τη διαμόρφωσή της της έδιναν μερικά ιδιάζοντα χαρακτηριστικά που την ξεχώριζαν από τη δυτικοευρωπαϊκή αστική τάξη. Δεν θα μιλήσουμε εδώ για τις συνθήκες της εξέλιξης της ελληνικής κοινωνίας, ούτε για τις παραδόσεις που δημιούργησαν αυτές τις συνθήκες (παράγοντες αρκετά διαφορετικοί από κείνους που ρύθμισαν την ιστορική εξέλιξη της Δυτικής Ευρώπης)· θα πούμε μονάχα μερικά λόγια για τις ιδιαίτερες συνθήκες που συνετέλεσαν στο σχηματισμό της ελληνικής αστικής τάξης στο 18ο αιώνα. Αυτές ακριβώς οι ιδιομορφίες είχαν αποφασιστική επίδραση στη νεοελληνική ιστορία. Διαπιστώσαμε αλλού ότι η μικρή βιοτεχνία και το εμπόριο των Ελλήνων αναπτύχθηκαν σαν συνέπεια της οικονομικής δραστηριότητας των Ευρωπαίων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Εξαιτίας αυτού του γεγονότος, η ελληνική αστική τάξη που γεννήθηκε απ' αυτή τη δραστηριότητα, ακόμη και όταν μπόρεσε να υποκαταστήσει το εμπόριο των δυτικοευρωπαίων, του έμεινε ουσιαστικά προσκολλημένη. Είναι πολύ φυσικό οι πλούσιοι τραπεζίτες και οι Έλληνες μεγαλέμποροι του εξωτερικού να εξαρτιούνται από την τάξη που κυριαρχούσε οικονομικά στις χώρες όπου ζούσαν οι Έλληνες αυτοί, και να υφίστανται την επίδρασή της. Όσοι έμεναν στην Ελλάδα, μικροί ή μεσαίοι εμπορευόμενοι, εκτός από μερικές εξαιρέσεις, εξαρτιόνταν ακόμα πιο πολύ απ' τους εμπορικούς ή βιομηχανικούς οίκους του εξωτερικού, γιατί μη διαθέτοντας αρκετά κεφάλαια διενεργούσαν το εμπόριό τους με πιστώσεις, δηλαδή με κεφάλαια που ανήκαν σε μεγάλο μέρος σε ξένους. Η εικόνα αυτού του εμπορίου, που μας προτείνει ο Μπωζούρ στην ανέκδοτη έκθεσή του στις 6 Φλεβάρη του 1818, είναι ίσως λίγο υπερβολική, αλλά στο σύνολό της ακριβής.

«Δεν είναι ο αριθμός των εμπόρων, αλλά η ποσότητα των κεφαλαίων που αυξάνουν τη μάζα των ξένων στη Μασσαλία. Το εμπόριο της Ανατολής είναι τόσο πολύ περιορισμένο ώστε η Μασσαλία διέθετε πάντοτε και διαθέτει ακόμα περισσότερα κεφάλαια απ' ό,τι της χρειαζόνταν γι' αυτό το εμπόριο. Η απόδειξη είναι ότι δανείζει στους οθωμανούς υπηκόους και ιδιαίτερα στους Έλληνες που σήμερα διενεργούν το εμπόριο της Ανατολής σε συναγωνισμό μαζί της, έτσι που οι Έλληνες πολεμούν τους Μασσαλιώτες με τα ίδια τους τα όπλα. Δεν υπάρχουν στην Τουρκία άλλες κινητές αξίες παρά όσες είναι θαμμένες για να κρυφτούν από τα βλέμματα των κυβερνώντων, επειδή η περιουσία εδώ είναι πολύ λίγο εξασφαλισμένη, και όλος ο κόσμος ξέρει ότι οι Έλληνες που συγκέντρωσαν με κάπως ακαθόριστο τρόπο μερικά κεφάλαια δεν τα χρησιμοποιούν παρά σ' ένα λιανικό εμπόριο ή σ' ένα ύποπτο και χωρίς σύστημα ανταλλακτικό μικρεμπόριο. Εκείνοι που ασκούν το εμπόριο στη Γαλλία, εκτός από μερικές εξαιρέσεις, δεν εμπορεύονται με δικά τους κεφάλαια, αλλά επιδιώκουν με χίλιους τρόπους να προσελκύσουν τα γαλλικά κεφάλαια. Οι Έλληνες αυτοί δεν αγοράζουν στη

Μασσαλία τα εμπορεύματά τους παρά μόνον με πίστωση, και αγοράζουν κατά προτίμηση εκείνα τα εμπορεύματα για τα οποία τους δίνεται η πιο μακροπρόθεσμη πίστωση, όπως τα υφάσματα μας και τ' άλλα μας βιομηχανικά προϊόντα, όχι για να επιδιώξουν κέρδη απ' αυτά τα ίδια, αλλά για να αποκτήσουν κεφάλαια για το εμπόριο που ευνοούν, δηλαδή το εμπόριο των εσωδύμων. Έτσι, μόλις αποκτήσουν αυτά τα προϊόντα σπεύδουν να τα πωλήσουν στην Τουρκία σ' οποιαδήποτε τιμή και τοις μετρητοίς για να χρησιμοποιήσουν τις εισπράξεις στην αγορά σιταριού και άλλων δημητριακών, καθώς τα δημητριακά βρίσκουν σχεδόν παντού εύκολη και άμεση τοποθέτηση, έχουν καμιά φορά τον καιρό να κάνουν δύο ταξίδια πριν απ' τη λήξη των υποχρεώσεών τους με τα χρήματα των υφασμάτων μας που είχαν αποκτήσει με πίστωση προθεσμίας ενός έτους. Από δω προέρχεται η πτώση των τιμών των βιομηχανικών μας προϊόντων».

Ακόμα, αυτή η μικρή και μέση αστική τάξη εξαρτιόταν συχνά από τους πλούσιους τραπεζίτες και τους μεγάλους Έλληνες κεφαλαιούχους του εξωτερικού.

Έτσι λοιπόν, υποτελής στο εξωτερικό η νέα ελληνική αστική τάξη και το συμβιβαστικό πνεύμα που χαρακτήριζε τότε και την ευρωπαϊκή αστική τάξη, η οποία, αφού πια είχε περάσει ο ενθουσιασμός της πρώτης περιόδου της Γαλλικής Επανάστασης, είχε μετριάσει την επαναστατική της ορμή. Ακόμα, διαιρεμένη σε διάφορες ομάδες ανάλογα με τις επιδράσεις που η καθεμία τους είχε υποστεί και τα αντικρουόμενα συμφέροντα των λαών της Ευρώπης με τους οποίους τα συμφέροντά τους ήταν συνδεδεμένα, έδινε αφορμή στην επέμβαση των ξένων στις υποθέσεις της Ελλάδας, που γινόταν έτσι πεδίο οικονομικών και πολιτικών μαχών των ευρωπαϊκών δυνάμεων. Μιλήσαμε αλλού για Έλληνες προστατευόμενους της Γαλλίας, Αγγλίας, Αυστρίας, Ρωσίας, για Έλληνες κουρσάρους, προγόνους των εμπόρων και ναυτικών των νησιών, στην υπηρεσία της Ρωσίας, Αγγλίας, Βενετίας, τους «Αγγλοέλληνες» ή «Ρωσοέλληνες» όπως τους ονομάζουν τα έγγραφα της εποχής. Ας προσθέσουμε ακόμα τις προσπάθειες των Γάλλων, την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης και ιδίως στην εποχή του Διευθυντηρίου και των ναπολεοντείων πολέμων, για να δημιουργήσουν ένα γαλλόφιλο κόμμα στην Ανατολή που να αντισταθμίζει το ρωσικό και αγγλικό κόμμα, όχι μονάχα μεταξύ των Φαναριωτών, αλλά ακόμα και μεταξύ των εμπόρων της Ελλάδας και ιδιαίτερα της Μακεδονίας, ζωτικό σημείο για τη γαλλική πολιτική στον αγώνα της εναντίον της Ρωσίας και της Αγγλίας.

Από τ' άλλο μέρος, υπήρχε ένας ανταγωνισμός ανάμεσα στους μεγάλους Έλληνες κεφαλαιούχους και στους μικρούς και μεσαίους εμπόρους, που συχνά εξαρτιόνταν απ' τους πρώτους. Ο ανταγωνισμός αυτός εκδηλώθηκε σε πολλές περιπτώσεις στην Ελλάδα και πριν από την Ελληνική Επανάσταση. Ο Μπωζούρ μας περιγράφει σαν αυτόπτης μάρτυρας τον αγώνα ανάμεσα στους μεγάλους και τους μικρούς μετόχους της εταιρείας των Αμπελακίων, αγώνες που κατέληξαν στη διάλυση της εταιρείας. Διαπιστώνουμε όμοιους αγώνες στο Βουκουρέστι, στη Φιλίπ-

πούπολη και στα νησιά του Αιγαίου. Έτσι, η μικρή αστική τάξη που μένει στην Ελλάδα δείχνει συχνά ένα επαναστατικό πνεύμα πιο αποφασιστικό. Εξάλλου, μπορούμε να καταλάβουμε τη δυσφορία των μικρών και μέσων αστών, μελετώντας την κίνηση των τιμών. Όπως διαπιστώσαμε αλλού, η μεγάλη ανάπτυξη των εισαγωγών κι ο συναγωνισμός που επακολούθησε προκάλεσαν πτώση των τιμών των βιομηχανικών προϊόντων που εισάγονταν απ' την Ευρώπη. Την πτώση αυτή την ακολούθησαν και τα προϊόντα της ντόπιας βιοτεχνίας. Οι πίνακες των τιμών δείχνουν π.χ., ότι οι τιμές των χονδροειδών υφασμάτων διπλασιάζονται στο δεύτερο μισό του αιώνα, αλλά αν λάβουμε υπόψη μας την πτώση του τουρκικού πιάστρου, βλέπουμε ότι στην πραγματικότητα οι τιμές μένουν οι ίδιες καθόλη τη διάρκεια του αιώνα. Αυτό σημαίνει ότι το δεύτερο μισό του αιώνα και ιδίως στο τέλος, όταν το πιάστρο χάνει περισσότερο από τα 75% της αξίας του, οι τιμές πέφτουν σημαντικά. Αντίθετα, οι τιμές των αγροτικών προϊόντων, δηλαδή των προϊόντων της πρώτης ανάγκης, υψώνονται μ' ένα ρυθμό περισσότερο ή λιγότερο γοργό.

Η μεγάλη πλειοψηφία του ελληνικού πληθυσμού ήταν οι αγρότες. Το πιο εύφορο τμήμα της γης ήταν βέβαια στα χέρια των πλούσιων Τούρκων, ένα μικρό μέρος απ' τις λιγότερο γόνιμες περιοχές ανήκε σε χριστιανούς. Οι μεγάλοι Έλληνες γαιοκτήμονες, που δεν ήταν πολυάριθμοι αυτή την εποχή, βρίσκονταν κυρίως στην Πελοπόννησο. Οι ιδιοκτήτες αυτοί ήσαν συνήθως προεστοί (κοτζαμπάσηδες) των ελληνικών κοινοτήτων που διέθεταν μια σχετική αυτονομία και αυτοδιοίκηση. Χάρη σ' αυτά τα διοικητικά λειτουργήματα, που γίνονταν κληρονομικά, οι Έλληνες γαιοκτήμονες κατέληξαν να σχηματίσουν ένα είδος αγροτικής αριστοκρατίας με χαρακτήρα ιδιότυπο. Στο έλεος των Τούρκων, όντας ραγιάδες και αφεντικά των καλλιεργητών τους, ταλαντεύονταν ανάμεσα στους Τούρκους, με τους οποίους τους συνέδεαν τα ταξικά τους συμφέροντα, και στην εθνική ιδέα που ενισχυόταν από την εθνική και οικονομική αντίθεση μιας κάστας τις οποίες τα πλούτη προκαλούσαν την πλεονεξία και τη ζηλοτυπία των Τούρκων. Έτσι, κάθε φορά που η μερίδα αυτή του ελληνισμού, στην οποία πρέπει να προσθέσουμε και τους Φαναριώτες, μ' ένα πνεύμα ανάλογο με τη νοοτροπία της αγροτικής αριστοκρατίας, αισθανόταν την ανάγκη της εθνικής ανεξαρτησίας, αναζητούσε την υποστήριξη μιας ξένης δύναμης ικανής όχι μόνο να εγγυηθεί αλλά και να στερεώσει τα προνόμιά της. Τέτοιος είναι ο ρόλος που έπαιξε στους προηγούμενους αιώνες η Αυστρία και η Βενετία, στο 18ο αιώνα η φεουδαλική Ρωσία. Βλέπουμε ότι οι κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου βρίσκονται επικεφαλής στην επανάσταση του 1770 που προκάλεσε η Ρωσία. Η τάξη όμως αυτή θα μείνει πάντοτε αναποφασιστη και τρομοκρατημένη μπροστά στην ιδέα μιας επανάστασης εθνικής μαζί και λαϊκής, με προοπτικές κοινωνικές ή και απλώς πολιτικές πιο ευρύτερες. Σαν καλή σύμμαχος της μεγάλης αστικής τάξης θα προσπαθήσει πάντα να περιορίσει τις συνέπειες μιας τέτοιας επανάστασης και θα το κατορθώσει.

Η μεγάλη πλειονότητα των χωρικών ήταν απλοί καλλιεργητές στα μεγάλα κτήματα των Τούρκων ή των Ελλήνων. Ένας μικρός αριθμός ήταν μικροί ανεξάρτητοι ιδιοκτήτες. Η παρούσα μελέτη, που αφορά το εμπόριο της Θεσσαλονίκης και

που μπορεί όμως ν' αναφερθεί στο εμπόριο όλης της Ελλάδας, επιβεβαιώνει ένα γεγονός ήδη γνωστό απ' αλλού, ότι δηλαδή η οικονομία της Ανατολής γενικά παρουσιάζει την όψη μιας οικονομίας καθαρά αποικιακής: εισαγωγές βιομηχανικών προϊόντων και ιδίως εξαγωγές πρώτων υλών, μ' άλλα λόγια προϊόντων αγροτικών. Μελετώντας την κίνηση των εισαγωγών και εξαγωγών διαπιστώσαμε ότι οι εξαγωγές ξεπερνούν τις εισαγωγές καθόλο τον αιώνα. Απ' αυτό το γεγονός δεν πρέπει να συμπεράνουμε ότι οι μεγάλες εξαγωγές ήταν αποτέλεσμα υπερπαραγωγής, το αντίθετο, ήταν αποτέλεσμα μιας υποκατανάλωσης στη χώρα. Παρά την ανεπάρκεια των πληροφοριών μας σχετικά με την παραγωγή που δεν μας επιτρέπουν να έχουμε ακριβή ιδέα της εξέλιξης της τοπικής παραγωγής, μπορούμε πάντως να διαπιστώσουμε ότι η παραγωγή αυτή δεν παρουσιάζει αύξηση καθόλο τον αιώνα: ή μένει αμετάβλητη ή ελαττώνεται. Ένα υπόμνημα του προξένου Γκυ, γραμμένο το 1834, που μας δίνει μια σύγκριση ανάμεσα στην παραγωγή της εποχής του και την παραγωγή προηγούμενων εποχών, είναι πολύ διδακτικό. Ο πρόξενος αποδίδει την πτώση του εμπορίου της Θεσσαλονίκης, ύστερ' από την Ελληνική Επανάσταση του 1821, στις ακόλουθες αιτίες: την αναχώρηση των Ελλήνων εμπόρων απ' την πόλη κατά τη διάρκεια και ύστερ' από την επανάσταση, την αύξηση των φόρων και την ελάττωση της παραγωγής. Η παραγωγή, π.χ., των μαλλιών υπολογιζόταν άλλοτε ανάμεσα στις 350 και 400 χιλιάδες οκάδες το χρόνο. Ο Μπωζούρ την υπολογίζει στο τέλος του 18ου αιώνα σε 500 χιλιάδες οκάδες, στο 1834 πέφτει ανάμεσα στις 150 και 170 χιλιάδες οκάδες. Το ίδιο συμβαίνει με τον καπνό. Η παραγωγή του σταριού στις περιοχές της Θεσσαλονίκης, του Βόλου και του Ορφανού, υπολογίζεται στο τέλος του 18ου αιώνα σε 3.120.000 κιλά της Κωνσταντινούπολης (1 κιλό: 22-26 οκ.), το 1807 το σύνολο της παραγωγής της δυτικής και ανατολικής Μακεδονίας, της Κατερίνης, Βόλου και Λαμίας δεν ξεπερνούσε τα 1.550.000 κιλά. Εξάλου, η καμπύλη των εξαγωγών μας υποβάλλει τα ίδια συμπεράσματα σχετικά με την παραγωγή. Είναι γνωστό ότι κάποιος συσχετισμός συνδέει την παραγωγή και την πούληση και ότι η εξαγωγή και η παραγωγή τείνουν να κυμαίνονται κατά την ίδια έννοια, αν και βέβαια με ανόμοιο πλάτος. Παρατηρούμε λοιπόν ότι οι εξαγωγές, αν και πάντοτε μεγαλύτερες από τις εισαγωγές, εξελίσσονται σε επίπεδα λιγότερο υψηλά και με ρυθμούς πιο βραδείς από τις εισαγωγές, ο όγκος των εξαγωγών πέφτει ουσιαστικά ως τα μέσα του αιώνα και η αύξηση που αρχίζει αυτή την εποχή δεν ξεπερνά το διπλό της αρχής του αιώνα. Βλέπουμε μάλιστα ότι στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα οι εξαγωγές, που είχαν υψωθεί σημαντικά στην πρώτη περίοδο, παύουν να αυξάνουν και πέφτουν από το 1780 και πέρα. Αυτή η κίνηση των εξαγωγών για τις οποίες υπήρχε λυσσώδης συναγωνισμός, όχι μονάχα ανάμεσα στους εμπόρους διαφορετικών εθνотητων, αλλά και ανάμεσα στους εμπόρους της ίδιας εθνικότητας, παρά τους διαφόρους συμβιβασμούς και τις συμφωνίες για κοινές αγορές, μας δείχνει ακόμα ότι οι εξαγωγές από την Ανατολή δεν οφείλονταν σε υπερπαραγωγή. Αυτή η κατάσταση συμφωνεί με τις συνθήκες της ζωής στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Οι αδιάκοποι πόλεμοι, οι εξεγέρσεις, ο δεσποτισμός των πασάδων, η οικονομία

που βασιζόταν σε προνόμια, δεν είναι συντελεστές ικανοί να ενθαρρύνουν την παραγωγή. Οι εξαγωγές λοιπόν, που όμως παραμένουν σημαντικές σε σχέση με την παραγωγή (περισσότερο από το μισό κατά τον Μπωζούρ), οφείλονται σε υποκατανάλωση. Και γι' αυτή την υποκατανάλωση έχουμε πληροφορίες σαφείς και ακριβείς. Όλες οι προξενικές εκθέσεις είναι σύμφωνες σ' αυτό το σημείο. Εξάλου, η μεγάλη αύξηση των τιμών των εξαγωγικών εμπορευμάτων και η πτώση των εισαγωγικών εμπορευμάτων είναι ακόμα μια ένδειξη γι' αυτό το φαινόμενο. Μιλήσαμε αλλού για λαϊκές εξεγέρσεις των Τούρκων εναντίον των αγάδων που εξήγαγαν σιτάρι σε καιρό σιτοδείας, όταν ο πληθυσμός πέθαινε της πείνας. Όλα αυτά εγγυώνται την ακρίβεια της ζωντανής εικόνας που μας δίνει ο Μπωζούρ σχετικά με την αθλιότητα των χωρικών:

«Η μισή Μακεδονία είναι καλλιεργημένη. Το υπόλοιπο, εξαιτίας του συστήματος της αγρανάπαυσης και της βραδύτητας του τρόπου της ελληνικής καλλιέργειας, δεν αποδίδει ούτε το τρίτο απ' ό,τι θα μπορούσε να αποδώσει. Παρ' όλα αυτά, η χώρα αυτή σε τούτη την άθλια κατάσταση παράγει 800.000 σεπτί (3.000.000 κιλά περίπου) σιτάρι, εκατο χιλιάδες μπάλες καπνού, ογδόντα χιλιάδες μπάλες μπαμπακιού και εξάγει σε αξία περισσότερο απ' το μισό των πλούσιων αυτών προϊόντων. Βλέποντας αυτή τη μάζα των εξαγωγών θα έτεινε κανείς να εκφέρει ευνοϊκές κρίσεις για την κατάσταση των καλλιεργητών, αλλά θα γελιόταν. Αυτή η υπεραφθονία της παραγωγής δεν αποδείχνει τίποτε για την ευτυχία τους, γιατί το εξαγόμενο δεν είναι καθόλου το πλεόνασμα του αναγκαίου, τότε μόνον εξάγεται το αληθινά περιττό. Αλλά στις χώρες που βρίσκονται στην ίδια κατάσταση μ' αυτές τις περιοχές και όπου ένα πλήθος νέγρους δουλεύει κάτω από το βούρδουλα μερικών λευκών, η εξαγωγή δεν βρίσκεται ποτέ σε ακριβή σχέση με την αφθονία. Εκεί, χιλιάδες ατόμων δουλεύουν προς όφελος ενός πολύ μικρού αριθμού ατόμων. Εκεί, οι τυραννίσκοι συγκεντρώνουν τον όγκο της δουλειάς μιας ολόκληρης περιοχής για να την καταβροχθίσουν μόνοι. Δεν αφήνουν στους δυστυχισμένους παραγωγούς ούτε το αυστηρά αναγκαίο και πουλούν ότι δεν μπορούν να καταβροχθίσουν για να ικανοποιήσουν τις ιδιοτροπίες τους. Στη Μακεδονία, όπως και στην Πολωνία, οι χωρικοί πεθαίνουν της πείνας και οι αφεντάδες είναι πνιγμένοι στο χρυσάφι».

Και πιο κάτω συμπεραίνει:

«Μιλώντας για τις υπέροχες επαρχίες που αποτελούν την Οθωμανική Αυτοκρατορία τελειώνει κανείς πάντα με την ίδια σκέψη: η φύση έκανε το παν γι' αυτές τις χώρες και η κυβέρνηση κατέστρεψε το παν».

Έτσι, η κοινωνική διάρθρωση της χώρας έγινε αιτία ώστε η ανάπτυξη του εμπορίου με την αύξηση των εισαγωγών να συντελέσει, απ' τη μια μεριά, να επιβαρύνει πάντοτε την αθλιότητα των χωρικών, Ελλήνων και Τούρκων, κι απ' την άλλη, να πλουτίζει ένα μικρό αριθμό γαιοκτημόνων Τούρκων και εμπόρων Ελλήνων.

Ολόκληρο το μεγάλο κέρδος που προέρχονταν από την ύψωση των αγροτικών προϊόντων, που διαπιστώσαμε παραπάνω, πήγαινε στους πλούσιους Τούρκους που αποθησαύριζαν και σχημάτιζαν έτσι ένα κεφάλαιο νεκρό για την οικονομία της χώρας και των εμπορών που έκαναν τις εξαγωγές.

Η συνέπεια αυτής της κατάστασης ήταν ένας τριπλός ανταγωνισμός: ανταγωνισμός που φέρνει σ' αντίθεση τους Τούρκους αγρότες και τους Τούρκους αγάδες και που τονίζει τη γενική διάλυση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και ευνοεί τις εξεγέρσεις του πληθυσμού εναντίον των αγάδων, ανταγωνισμός που φέρνει αντιμετώπους τους Έλληνες αγρότες και τους ίδιους Τούρκους αγάδες και τέλος ο ανταγωνισμός που αντιθέτει τους Έλληνες αγρότες και τους Έλληνες πλούσιους εμπόρους και γαιοκτήμονες. Αλλά είναι φυσικό οι Έλληνες αγρότες να βλέπουν την άμεση αιτία της δυστυχίας τους περισσότερο στους Τούρκους κατακτητές που τους σφάζουν και τους κάνουν να υποφέρουν κάθε είδους καταδιώξεις, παρά στους ομοφύλους τους. Γι' αυτό οι κοινωνικές αντιθέσεις που υπάρχουν ανάμεσα στους Έλληνες υποχωρούν μπροστά στην εθνική αντίθεση, που χωρίζει από αιώνες τον ελληνικό λαό από τον κατακτητή του, τον Τούρκο, Έτσι, η εθνική συνείδηση και το επαναστατικό πνεύμα ενισχύονται στην αγροτιά που γίνεται ο ουσιαστικός παράγοντας στον πόλεμο της ανεξαρτησίας. Γιατί για την ελληνική αγροτιά η Επανάσταση του 1821 έχει πολύ ευρύτερες και μακρυνότερες προοπτικές από τους στόχους της αστικής τάξης.

Εξάλλου, η αντίθεση ανάμεσα στους Τούρκους αγρότες και τους πλούσιους αγάδες, που συντελούσε στη διάλυση της τουρκικής κοινωνίας, θα διευκολύνει την Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα έθνος ενωμένο και σύμφωνο για ένα κοινό ιδανικό, παρ' όλες τις εσωτερικές του αντιθέσεις, θα αντιμετωπίσει μian αυτοκρατορία σε αποσύνθεση. Τέλος, η αντίθεση αυτή μεταξύ Τούρκων αγροτών κι αγάδων και η συνείδηση μιας βαλκανικής κοινότητας, για την οποία μιλήσαμε, μπορούν ακόμα να εξηγήσουν τον παμβαλκανικό χαρακτήρα που πήραν πάντοτε τα απελευθερωτικά κινήματα των λαών αυτών, και η αμοιβαία βοήθεια που πρόσφεραν μεταξύ τους ως την Ελληνική Επανάσταση, χαρακτήρα που εκφράζει τέλεια ο Ρήγας καλώντας στον αγώνα όχι μόνον όλους τους βαλκανικούς λαούς, αλλά και αυτούς τους καταπιεζόμενους Τούρκους. Η εσωτερική διαίρεση του ελληνικού λαού (μεγάλη αστική τάξη, μικρή και μεσαία αστική τάξη, αγροτιά κ.τ.λ.) εκδηλώθηκε και κατά τη διάρκεια της Επανάστασης και εξηγεί εν μέρει το περίπλοκο φαινόμενο των εμφύλιων αγώνων που έφεραν σε κίνδυνο την Επανάσταση του 1821.

Η λεπτομερής μελέτη του εμπορίου της Θεσσαλονίκης, του κυριότερου οικονομικού κέντρου της Ελλάδας, μας επιβεβαίωσε ένα γεγονός διαπιστωμένο ήδη απ' όλους τους ιστορικούς της νέας Ελλάδας: ότι δηλαδή, οι Έλληνες γνώρισαν στο 18ο αιώνα μια μεγάλη οικονομική ανάπτυξη. Ακόμα, μας επέτρεψε να παρακολουθήσουμε από κοντά και στις λεπτομέρειες την πορεία αυτής της ανάπτυξης και να κάνουμε ακριβέστερη τη γενική ιδέα που είχαμε ως τα τώρα. Η ανάλυση, με πρίσμα οικονομικό, της κοινωνικής κατάστασης του μεγαλύτερου μέρους του

ελλαδικού ελληνισμού υπήρξε η λογική συνέχεια της μελέτης αυτής. Η ανάλυση αυτή μας επέτρεψε να παρουσιάσουμε ένα πρώτο (και όχι τελειωτικό) δοκίμιο ερμηνείας, οικονομικής και κοινωνικής, του αγώνα για την ανεξαρτησία, του γεγονότος που αποτελεί την τελευταία συνέπεια της ιστορικής εξέλιξης του νέου ελληνισμού και μian αποφασιστική στροφή στην ιστορία του.

Το γενικό συμπέρασμα που βγαίνει απ' αυτές τις μελέτες είναι τούτο: Αν η αστική τάξη υπήρξε ο πρωταρχικός παράγων της εθνικής συνείδησης και ο οργανωτής του αγώνα για την ανεξαρτησία, η εθνική ιδέα και η Ελληνική Επανάσταση έχουν τις πηγές τους και τις ρίζες τους στην αγροτιά και στ' άλλα καταπιεζόμενα στοιχεία του ελληνικού λαού (μικροαστοί, διανοούμενοι). Κι ακόμα ότι, όταν ήρθε η στιγμή, αυτά τα στοιχεία παρέσυραν στον αγώνα τα διστακτικά ή εχθρικά στην αρχή στοιχεία του ελληνισμού, ώστε ολόκληρο το έθνος στον ίδιο δρόμοι για ένα κοινό ιδανικό συμμετείχε στον αγώνα για την ανεξαρτησία. Αλλά για την κάθε ομάδα που συνθέτει το έθνος, το τέρμα αυτού του δρόμου ήταν περισσότερο ή λιγότερο μακρινό.